

Jerzy Ostapczuk

Chrześcijańska Akademia Teologiczna
Warszawa

**„Od wschodu i zachodu, północy i morza” (Mt 8,11)
– wariant tekstologiczny cyrylickiego ewangeliarza z Biblioteki
Prawosławnego Patriarchatu Jerozolimskiego (slav. 19)**

Wiele rękopisów, zapisanych w różnych językach – w tym także słowiańskich – i różnymi alfabetami – w tym także cyrylicą lub głagolicą – wciąż skrywa bardzo ciekawe historie. Interesujące nas momenty z ich przeszłości to wciąż nieodkryte karty, które, być może, już na zawsze takimi pozostaną lub stopniowo – wraz z upływem czasu – zabytki te będą je odkrywać, odsłaniając nam jednocześnie swe tajemnice.

Cyrylickie rękopisy przechowywane są obecnie nie tylko w różnych miastach, wsiach czy monasterach Europy. Można je również spotkać w Afryce, Azji czy Ameryce Północnej. Potwierdzają to opublikowane już katalogi i opisy różnych zbiorów specjalnych. Można więc tu wskazać – ograniczając się nawet do manuskryptów zawierających tylko teksty Ewangelii – Erewań, Ałma-Atę, Tokio, Winnipeg, Nowy Jork czy Princeton. W miejsca te rękopisy Ewangelii nie trafiły bezpośrednio ze skrytoriów. W międzyczasie odbyły podróż, zatrzymując się na dłużej w świątyniach i monasterach. W drodze do ich miejsc docelowych pomagali im podróżnicy, kolekcjonerzy czy ich opiekunowie. Tak na przykład:

– Lord Robert Kurzon (14. Baron Zouche, 1810–1873) – podróżujący z listem polecającym od patriarchy Grzegorza VI – wywiózł do Wielkiej Brytanii¹

---

¹ Są one obecnie przechowywane w Bibliotece Brytyjskiej w Londynie pod następującymi sygnaturami: add.39627, add.39628 i add.41256 (o tych rękopisach zob. Cleminson 1988: nr. 78, 79, 82).

w 1837 roku trzy słowiańskie rękopisy z monasteru św. Pawła na Świętej Górze Atos², ocalając je przed pożarami (w 1891 i 1902 roku) i powodzią (w 1911 roku)³, które bezpowrotnie zniszczyły pozostałe znajdujące się tam ówczesne zabytki;

- hrabia Abraham S. Norov (1795–1869)⁴ podczas pierwszej⁵ podróży⁶ w latach 1834–35 z błogosławieństwa patriarchy Jerozolimskiego zakupił 16 kwietnia 1835 roku⁷ i wywiózł z Ławry Świętego Sawy Oświeconego w Palestynie 13 bardzo cennych cyrylickich oraz 9 greckich rękopisów. Rękopisy cyrylicckie⁸ przechowywane są obecnie w zbiorach Federacji Rosyjskiej (kolekcja A.S. Uwarowa w Państwowym Muzeum Historycznym w Moskwie; Rosyjska Biblioteka Narodowa w Petersburgu).
- metropolita Iłarion Ohijenko (1882–1972) w 1944 roku (Gerus-Tarnavecka 1981: 5) zabrał ze sobą na emigrację rękopisy i stare druki z Polski; znajdują się one obecnie w Kanadzie⁹ i tworzą największy systematyczny zbiór tego typu zabytków w Ameryce Północnej;
- biskup Porfiriusz Uspienski (1804–1885) z licznych podróży pielgrzymek (np. na Athos¹⁰ czy do klasztoru św. Katarzyny¹¹) przywoził ze sobą rękopisy i ich fragmenty, które znajdują się obecnie w zbiorach Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Petersburgu.

Miejsca, w których manuskrypty są przechowywane współcześnie lub były w jakimś okresie ich historii, nie zawsze są tożsame z miejscem ich powstania. Rękopisy liturgiczne stworzone w średniowiecznych ośrodkach piśmienniczych zarówno krajów słowiańskich, jak i niesłowiańskich wraz z upływem czasu mo-

² Szerzej o jego podróży i opisie monasterów zob. Къръзън 2004.

³ Szerzej o tych rękopisach zob. Skowronek 2009: 220.

⁴ Szerzej o nim i jego zbiorach zob. Кудрявцев 1956: 48–50, Иванова 2008a: 64–76.

⁵ Drugą podróż do Ziemi Świętej odbył w 1861 roku. Wcześniej (np. w 1822 roku) podróżował już po Europie (Сачкова 2011: 36).

⁶ Opis podróży zob. Норовъ 1844.

⁷ Data ta znajduje się w zapisie na 1. karcie Ewangelii A.S. Norowa (zwanej też w literaturze Ewangelią anagnosta Jerzego): приобретена въ Палестине въ обители св. Саввы 1835 г. Апр. 16 (*Сводный каталог XIV век*, 2002: 389).

⁸ Opis zgromadzonych przez niego rękopisów słowiańskich i greckich został sporządzony już w 1836 roku (Востоковъ 1836: 529–551; Поповъ 1836: 409–422).

⁹ Rękopisy te są przechowywane obecnie w Bibliotece i Archiwum metropolity Iłariona Ohijenki w Kolegium św. Andrzeja w Winnipegu (Manitoba). O tych rękopisach zob. Gerus-Tarnavecka 1981; Мороз 2002.

¹⁰ O rękopisach pochodzących z monasterów świętej Góry Atos zob. *Сводный каталог XI–XIII вв.*, 1984, nr. 35, 95, 134, 301, 357; *Сводный каталог XIV век*, 2002, nr. 137, 234.

¹¹ O rękopisach pochodzących np. z monasteru św. Katarzyny na Półwyspie Synajskim zob. *Сводный каталог XI–XIII вв.*, 1984, nr. 35, 321, 322.

gły i zmieniały właścicieli i świątynie, w których były używane. Trafiły niekiedy nawet w bardzo odległe miejsca. Historia tych zabytków wciąż, niestety, skrywa więcej tajemnic, niż wie o nich współczesna nauka. Droga, którą wędrowały te słowiańskie rękopisy, chciałby zapewne podążać dziś niejeden globtroter, a miejsca, w których są lub były kiedyś przechowywane, odwiedzić niejeden turysta i pielgrzym.

Polecenie Jezusa Chrystusa, by „iść i nauczać narody chrzcząc ich w imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego” (Mt 28,19), nie ograniczyło się w następstwie tylko do wyjścia chrześcijan z Jeruzolimy. W niedługim czasie, co trwa również do dziś, chrześcijanie zaczęli podążać w odwrotną stronę, z różnych stron świata – od wschodu i od zachodu, od północy i od południa, przybywali oni do świętego miasta, by przeżywać duchowo mękę i zmartwychwstanie Zbawiciela Jezusa Chrystusa.

Związani z misją św. św. Cyryla i Metodego słowiańscy chrześcijanie docierali nie tylko do Konstantynopola czy na świętą Górę Athos, ale również i do Jeruzolimy, czy nawet do Klasztoru św. Katarzyny na Półwyspie Synajskim.

Najstarsze świadectwo o pielgrzymce Słowianina aż z Rusi – igumena Daniela – pochodzi z XII wieku (lata 1106–1108 (Щапов 1999: 119; *Pielgrzymka* 2003)). Na uwagę zasługuje również zrealizowane pragnienie św. Eufrozyny z Połocka (1101–1173) śmierci w Ziemi Świętej, której ciało po czterech latach przewieziono do Kijowa. Nie byli oni samotnymi pielgrzymami, mieli towarzyszy i przewodników; nie byli też pierwszymi, lecz mieli swych poprzedników (Poppe 1973: 213) (w ubiegłym XI stuleciu (Бегунов 1973: 351)) i następców (Majeska 1984). Prawdopodobnie już w XI wieku w Jeruzolimie celebrowane były nabożeństwa w języku cerkiewnosłowiańskim, o czym świadczą kodeksy głągolicke związane z tym miastem i monasterem św. Katarzyny (Иванова 2008a: 62).

Pragnienie pielgrzymowania do Ziemi Świętej zaowocowało z czasem organizacją w Jeruzolimie miejsc, w których przybywający z odległych krain Słowianie mogliby się zatrzymywać. Takim przykładem może być założony na początku XIV wieku¹² w Jeruzolimie przez serbskiego króla Stefana Urosza II Milutina Nemańczyę (1282–1321) monaster¹³ – centrum monastycyzmu słowiańskiego¹⁴ w tym mieście (Иванова 2008a: 61). W I poł. XVI wieku¹⁵ jego serbscy mnisi skorzystali z możliwości i zamieszkali w Ławrze św. Sawy Oświeconego, a monaster ten pw. św. archanioła Michała w Jeruzolimie (zarządzany przez nich do 1623 roku) stał

¹² Około 1303 roku (Иванова 2008a: 61).

¹³ Zwykle wskazuje się na 1303 rok. Więcej o założeniu tego monasteru zob. Недомачки 1980a: 25–30; Недомачки 2004: 48–49.

¹⁴ O istnieniu monasteru bułgarskiego w Ziemi Świętej do XVI wieku nie ma żadnych informacji (Иванова 2008a: 62).

¹⁵ Od ok. 1504 do 1636 roku (Иванова 2008a: 61).

się miejską filią (*podworjem*) Ławry (Позов 1925–1926: 119; Леонид (Кавелин) архим. 2008: 118). Jednak kontakty Serbów z Ziemią Świętą sięgają wcześniejszych czasów – św. Sawy Serbskiego, który dwukrotnie (w 1229 i 1234 roku) pielgrzymował do Jerozolimy. Jak relacjonuje autor jego żywota (Domentijan Chilendarski (ok. 1210–1264)), św. Sawa hojnie obdarowywał złotem tamtejsze świątynie i celebrował (niekiedy nawet samodzielnie) nabożeństwa (np. w monasterze św. Krzyża w Jerozolimie¹⁶), a dzięki jego zabiegom niewielki monaster św. Jana Teologa na górze Syjon, w którym mieszkał podczas pobytu w Jerozolimie (Иванова 2008a: 61), miał zostać przeznaczony dla Serbów (Иванова 1994: 3–4; Марковић 2009a: 267–268)¹⁷.

Rękopisy cyrylicy, a z czasem również i druki (te gdzieś od XVI wieku¹⁸), były przywożone do Ziemi Świętej (a nawet na Półwysep Synajski) przez przybywających tam pielgrzymów i ofiarowywane świątyniom i monasterom, w których zatrzymywali się oni lub przebywali dłuższy czas. Osoby podróżujące do Ziemi Świętej mogły również tylko przekazywać ofiarowane do konkretnych świątyń księgi¹⁹. Świadczą o tym pozostawione w niektórych tylko rękopisach cenne informacje²⁰, np. o ofiarodawcach i miejscu przeznaczenia ksiąg, rzucające światło na historię tych zabytków.

Ale rękopisy cyrylicy były nie tylko przywożone z zewnątrz, lecz powstawały również w działających prężnie ośrodkach piśmienniczych w Ziemi Świętej (Иванова 1994: 4; 2008a: 63). Ich twórcami byli pochodzący z różnych krajów słowiańskich (Иванова 1994: 4) chrześcijanie lub kopiści odbywający pielgrzymki po Ziemi Świętej. Przykładem takiego kodeksu może być przechowywany w Bibliotece Prawosławnego Patriarchatu w Jerozolimie pod sygnaturą Slav. 12 napisany na papierze *Trebnik* z początku XIV wieku²¹. Jest on owocem kolektywnej pracy kilku bułgarskich i jednego serbskiego (f. 114v–118 (Иванова 2010: 3)) kopistów pielgrzymów²². Jego powstanie – zdaniem K. Ivanowej²³ – jest związane z począt-

¹⁶ „И светую литургию служив на месте светааго и чьстьнаго древа <...> и ту много злато дасть на братство и на создание полать ему, много любе светую црьквь ту” (*Живот Симеона и Саве*, 1865: 267).

¹⁷ Szerzej o przebiegu pielgrzymki św. Sawy Serbskiego do Ziemi Świętej zob. Марковић 2002–2003: 47–92; Марковић 2009a: 267–271; Марковић 2009b.

¹⁸ Początek cyrylicy drukarstwa miał miejsce w latach 90. XV wieku.

¹⁹ W historii wskazuje się na przekazanie w 1605 roku (ta data znajduje się w Kolofonie) przez cara Borysa Godunowa greckiego rękopisu Ewangelii Bazylice Zmartwychwstania Pańskiego w Jerozolimie (Шапов 1999: 121).

²⁰ Były one czasami publikowane, zob. Норовъ 1878: 148–149.

²¹ Wg K. Ivanowej rękopis powstał na przełomie 1. i 2. dziesięciolecia, nie później jednak niż przed 1415 rokiem (Иванова 2010: 1–2).

²² W sumie ośmiu kopistów (Иванова 2010: 4; Иванова 2014).

²³ Wskazuje na to pośrednio umieszczenie na początku rękopisu (f. 1–14) *Opowieści o cudzie archanioła Michała w Chonech*, który zwykle nie występuje w tego typu księgach. Analogią była

kami monasteru św. Archanioła w Jerozolimie²⁴. Na uwagę zasługuje fakt, że pismo kopistów tego rękopisu – odróżniające się stylem i ortografią²⁵ – znane jest też z innych zabytków związanych nie tylko z Ziemią Świętą (np. Ewangelią i Psalterzem, który również mógł być przepisany w Palestynie²⁶, wywiezionych z Ławry św. Sawy Oświeconego przez A.S. Norowa (Иванова 2010: 6)), ale i z monasterem św. Katarzyny na Półwyspie Synajskim czy św. Górą Athos (Турилов 2012: 308–310), a nawet z Kretą (*Сводный каталог XIV век*, 2002: 389).

Niestety, w przypadku większości rękopisów, niemających zapisów kopistów ani informacji proveniencyjnych, trudno jest ustalić fakty z ich przeszłości, np. miejsce powstania czy historię, która ogranicza się zwykle do ostatniego lub przedostatniego miejsca przechowywania. Pomocne w tym zakresie mogą być badania paleograficzne, kodykologiczne czy tekstologiczne.

Największy zbiór cyrylickich rękopisów w Ziemi Świętej – skąpo²⁷ reprezentujący bogatą i niekiedy wręcz unikalną (składa się zaledwie z 21 numerów)²⁸ tradycję tych terenów (Иванова 1994: 4) – znajduje się w Bibliotece Prawosławnego Patriarchatu Jerozolimskiego. Jej historia sięga lat 80. XIX wieku. Przechowywane tam manuskrypty (również te w języku greckim) pochodzą z różnych monasterów palestyńskich. Cyrylickie rękopisy, które były podstawą stworzenia słowiańskiej kolekcji Biblioteki Patriarszej (Щапов 1999: 121), pochodzą z monasterów św. Sawy Oświeconego (wcześniej znajdowały się one w monasterze św. archanioła Michała) i Świętego Krzyża (Розов 1925–1926: 118–119). Z tego ostatniego²⁹ w lipcu 1888 roku (Щапов 1999: 121) zostały przekazane tylko dwa cyrylickie manuskrypty: nr 19 i 22 (Щапов 1999: 120).

Bardzo szybko – dzięki publikacji N. Krasnoselcewa (Красносельцевъ 1888) – cyrylickie zbiory Biblioteki Patriarchatu Prawosławnego w Jerozolimie weszły

---

związana z monasterem św. Katarzyny na Półwyspie Synajskim księga *Złotousta* V. Jagicia (Rosyjska Biblioteka Narodowa w Petersburgu, Q.p.I.56), w której na początku znajduje się żywot św. Katarzyny (por. Иванова 2008b: 166–167; 2010: 2). Kopiści tego rękopisu uczestniczyli również w przepisaniu Trebnika Slav. 12 z Jerozolimy (Иванова 2008b: 167 (przypis nr 3)).

²⁴ Rękopis, zdaniem K. Ivanowej, powstał w Jerozolimie lub na Synaju (Иванова 2010: 2). Zob. też: Турилов 2012: 312–313 (przypis nr 21).

²⁵ Иванова 2010: 3 (charakterystyka paleograficzna i ortograficzna poszczególnych kopistów s. 3–5).

²⁶ Jeżeli Psalterz ten nie powstał w Palestynie, to był przeznaczony do jednego z tamtejszych monasterów (Турилов 2012: 314 (przypis nr 27)).

²⁷ Cyrylickie rękopisy związane z Ziemią Świętą zostały albo zniszczone, albo znajdują się w europejskich zbiorach specjalnych, np. w Moskwie, Petersburgu, Kijowie, Paryżu czy Rzymie (Иванова 1992: 4).

²⁸ Rękopisy te mogą zawierać teksty charakterystyczne tylko dla terenów wschodnich Morza Śródziemnomorskiego (por. Veľkova 1996: 44–45). Zob. też Chronz 2010: 121–135.

²⁹ Z monasteru św. archanioła Michała pochodzą rękopisy nr 1. i 6. (Розов 1925–1926: 120).

do obiegu naukowego. W następnych latach również zwracano na nie uwagę³⁰. Żaden z nich³¹ nie doczekał się jeszcze jednak swojej pełnej edycji (Иванова 1994: 4–5).

Wśród kilku cyrylickich rękopisów Ewangelii³² przechowywanych w Bibliotece Prawosławnego Patriarchatu w Jerozolimie jest jeden pergaminowy kodeks ewangeliarza krótkiego. Przechowywany jest on pod sygnaturą Slav. 19.

W literaturze ewangeliarz ten – jak i inne rękopisy z tego zbioru – znany jest już od dawna i był kilkakrotnie wykorzystywany w badaniach naukowych, poświęconych opisom zbiorów rękopiśmiennych (Красносельцевъ 1888: 20; Розов 1914: 76–82; Розов 1925–1926: 120; Сперанский 1927: 76; Altbauer 1979: 9–10; Недомачки 1980b: 92; Matejic, Thomas 1992: 153), statystykom zachowanych kodeksów Ewangelii (Garzanti 2001: 526; Ostapczuk 2011a: 43; Ostapczuk 2011b: 87–106), a także badaniom tekstologicznym (Ostapczuk 2010; 2013). Oddzielną publikację poświęconą tylko temu kodeksowi opublikowała (w 1994 roku) jedynie K. Ivanowa (1994: 3–31), która w 1989 roku zapoznała się z nim *de visu*.

Należący do ewangeliarzy krótkich (*lesk*) rękopis składa się z 200³³ pergaminowych kart, tworzących blok o wymiarach 170 x 145 mm. Jego pergamin jest słabej jakości. Wiele kart ma dziury (13, 14, 23, 46, 50, 53, 57, 71, 74, 86, 89, 96, 100, 103, 107, 114, 130, 132–133, 135, 140, 144, 151–152, 160, 162, 165, 166, 169, 184, 188, 189, 192–193), niektóre z nich są niewymiarowe (40, 57, 83, 88, 90, 97, 108, 120, 148, 149, 155, 157, 163, 165, 174, 190–191, 195) lub nawet zszywane (f. 114, 174). Ostatnie cztery karty są uszkodzone (tylko karta 197. bez szkody dla tekstu). Część kart to palimpsesty cyrylickie³⁴ (9v, 38–39, 41–48, 51–54; 61–91, 101–108, 178–193, 195r) i greckie³⁵ (94, 99, 196, 197 i 200).

Kilka kart z Ewangeliarza zostało utraconych, np. między 31 i 32 (jedna karta); między 121 i 122 (2 karty), między 155 i 156 oraz na końcu rękopisu.

³⁰ Κοικυλίδικς 1899: 93–96; Розов 1914: 76–82; Розов 1925–1926: 118–129; Сперанский 1927: 76–81; Clark 1953; Altbauer 1979: 9–10; Недомачки 1980b: 72–118; Matejic, Thomas 1992: 145–158; Иванова 2003: 289–295; Иванова 2008a: 60–86.

³¹ W przeciwieństwie do rękopisów pochodzących z Jerozolimy, ale przechowywanych obecnie w zbiorach europejskich; np. Kodeks Assemaniego (Biblioteka Watykańska, Slav 3), doczekał się kilku wydań począwszy już od II poł. XIX wieku (Rački 1878; Vajs, Kurz 1929; Kurz 1955; Иванова-Мавродинова, Джурова 1981).

³² W Bibliotece Prawosławnego Patriarchatu w Jerozolimie przechowywanych jest jeszcze kilka rękopisów Ewangelii (nr 11, Slav nr 2; Abraam nr 1, nr 2, nr 3, nr 4, Treasury nr A i nr B).

³³ Niekiedy wskazywano na 199 (np. Недомачки 1980b: 92; Garzanti 2001: 526).

³⁴ Charakterystyka paleograficzna cyrylickich kart palimpsestowych i edycja odczytanego tekstu dwunastowiecznej *miniei* świętecznej zob. Иванова 1994: 21–23, 28 oraz 23–28.

³⁵ Krótka charakterystyka paleograficzna greckich kart palimpsestowych zob. Иванова 1994: 21.

Rękopis został zapisany *ustawem*, szerokim, o kwadratowym kształcie liter, których pochylenie ulega zmianie. Wysokość liter to 2 lub 3, a czasami nawet 3,5 milimetra. Liczba wierszy na stronie wynosi od 17 nawet do 25.

Rękopis ma cztery³⁶ *zastawki* (1r, 47v, 74v i 108v) oraz liczne inicjały (literę początkowe). Iluminacje są połączeniem stylów teratologicznego z bizantyńskim geometryczno-plecionym i elementami floralnego.

Tekst został zapisany w serbskiej (raszkiej) odmianie języka cerkiewno-słowiańskiego, z wykorzystaniem tylko jeru małego (ѣ) oraz sporadycznym jusów ж i ѡ (bardzo rzadko), skopiowanych z protografu. Wyjątkiem jest zawierający jusy tekst na kartach 94r (ostatnie 4 wiersze) i 146r przepisany przez innego kopistę.

Ewangeliarz ten datowany jest na połowę XIII wieku³⁷.

K. Ivanowa stwierdziła, że z punktu widzenia leksyki rękopis zasługuje na szczególną uwagę. Wskazała ona na użycie w nim takich wyrazów jak: прѣстрель (Łk 24,13) w miejscu стади или поприць; ладница (J 6,17) w miejscu коравь lub ладж; клад (Mt 7,3) w miejscu врьвно; ѿ врьшькь (Łk 15,16) w miejscu рожьць; зависть (J 2,17) w miejscu жалость, czy też nazw niektórych miesięcy (np. marzec (мѣць марьть рекоми моурьтарь), czerwiec (мѣць прото^{ма} рек^{ми} [и]з^{кь}) i lipiec (мѣць девт^р ижль рекоми дрьвень)). Tylko niektóre z odnotowanych leksemów zostały poświadczone w innych zabytkach³⁸, np. кладъ w Ewangeliu orszańskiej (Ie)³⁹ oraz w wydaniu tekstu Ewangelii Mateusza (Th); зависть w dwóch ewangeliarzach z Biblioteki Narodowej w Bukareszcie nr 10848 (w późniejszym uzupełnieniu) i Biblioteki Narodowej w Sofii nr 868 oraz w trzech rękopisach (IA, Ju^s i A) w wydaniu tekstu Ewangelii Mateusza.

V. Nedomački napisał, że rękopis nie ma informacji o kopiście, miejscu i czasie napisania księgi (Недомачки 1980b: 92), zaś K. Ivanowa dodała, że miejsce powstania tego rękopisu jest trudne do określenia (Иванова 1994: 21). Jej zdaniem jest mało prawdopodobne, by powstał on tam, gdzie jest teraz przechowywany, tzn. w Jerozolimie, czy nawet w Ziemi Świętej. Słaba jakość pergaminu oraz wykorzystanie makulatury materiału rękopiśmiennego wskazują na niezamówne prowincjonalne skryptorium⁴⁰. Do Jerozolimy ewangeliarz mógł trafić jako dar pielgrzymów w okresie silnych związków Serbii z Ziemią Świętą, które przypadają

³⁶ Na karcie 9v znajduje się również ślad po rozpoczętej zastawce, która nie została ukończona. Później zapisano na niej tekst Ewangelii.

³⁷ K. Ivanowa wskazała, że paleograficznie rękopis można datować nawet na I poł. XIII wieku (Иванова 1994: 6).

³⁸ Jako materiał porównawczy wykorzystano również wydanie Ewangelii Mateusza (*Евангелие от Матфея* 2005).

³⁹ Ewangeliarz Orszański z poł. XIII wieku przechowywany jest w Ukraińskiej Bibliotece Narodowej im. V.I. Vernadskiego w Kijowie (zbiór nr 301, sygnatura 555P).

⁴⁰ Na tej podstawie K. Ivanowa wykluczyła też św. Górę Atos (Иванова 1994: 21).

na II poł. XIII wieku i XIV wiek. Ewangeliarz mógł być ofiarowany do monasteru Świętego Krzyża⁴¹, skąd w 1888 roku trafił do Biblioteki Prawosławnego Patriarchatu w Jeruzolimie.

Wykorzystanie tego rękopisu w badaniach tekstologicznych perykop liturgicznych dwóch okresów synaksarionu, tzn. Paschalnego (Ostapczuk 2010) i po święcie Pięćdziesiątnicy (Ostapczuk 2013), ewangeliarzy krótkich⁴² umożliwiło wskazanie w nim nietypowego dodatku w jednym z wersetów w czytaniu ewangelicznym na czwartą niedzielę po Święcie Pięćdziesiątnicy (Mt 8,5–13). Cerkiewnosłowiański⁴³ tekst Mt 8,10–11 w większości słowiańskich ewangeliarzy krótkich brzmi następująco⁴⁴: 10. сльшавъ⁴⁵ же⁴⁶ и҃съ⁴⁷ днѣи сѧ⁴⁸ емоу⁴⁹ и⁵⁰ рече⁵¹ градѣхниниѧ⁵² по немь⁵³

⁴¹ Zob. przypis nr 22. W monasterze tym mieszkali również mnisi słowiańscy (Иванова 2008a: 61).

⁴² Po analizie danych zawartych w poszczególnych częściach ewangeliarza K. Ivanowa stwierdziła, że zabytek ten jest bliski do Ewangeliarzy pełnych Mirosława (Muzeum Narodowe w Białymostku (nr 1538), Rosyjska Biblioteka Narodowa w Petersburgu (F.p.I.83), 1180–1190 r.), Wukana (Rosyjska Biblioteka Narodowa w Petersburgu (F.p.I.82) i Biblioteka Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu (24.4.2), ok. 1200 r.), a szczegółowe badanie wskaże, być może, jego zależność od tekstu głągoliczkiego, którego ślady widać w tekście (Иванова 1994: 21).

⁴³ Mt 8,10–11: ἀκούσας δὲ ὁ Ἰησοῦς ἐθαύμασεν καὶ εἶπεν τοῖς ἀκολουθοῦσιν· ἀμὴν λέγω ὑμῖν, παρ' οὐδενὶ τοσαύτην πίστιν ἐν τῷ Ἰσραὴλ εὔρον. λέγω δὲ ὑμῖν ὅτι πολλοὶ ἀπὸ ἀνατολῶν καὶ δυσμῶν ἔξουσιν καὶ ἀνακλιθήσονται μετὰ Ἀβραάμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν.

⁴⁴ Tekst Mt 8,10–11 został opracowany na podstawie wszystkich wykorzystanych w badaniach tekstologicznych rękopisach ewangeliarzy krótkich (Ostapczuk 2013: 195–196). Skróty wykorzystanych rękopisów (np. Rm–107, Pr–326, Nk–2 itd.) zob. Ostapczuk 2013: 173–178, 577–582.

⁴⁵ сльшавъ : сльшавше Rm–107, Pr–326, сльша Nk–2^c (слы*); add ante сльшавъ: и Pt, Fl–99, Sv–17, KM–512. Wyjaśnienie wykorzystanych skrótów (np. Rm–107, Pr–326, itd. czy add, ante, om, itd.), zob. Ostapczuk 2010: 218–219; 2013: 577–582.

⁴⁶ же : om Pt, Rm–107, Sv–17, AR–6, KM–512, OR.

⁴⁷ и҃съ : ~ post емоу Qv–43.

⁴⁸ днѣи сѧ : днѣа сѧ Fl–395, BN–496, о҃днѣи сѧ Zg–16, чюди сѧ Pg–11, Es, Rm–108, Sn–401, Sn–64, Cd–1, KB–1, Pr–326, St, Lu, HB–452, om Pn–4; add ante днѣи сѧ : и Qv–23, Ar, Pt, Pl, Fl–99, Ab–5, Li–680, Nk–2, Qv–43, KM–508, Rm–107, Vc, Sv–17, Eg–108, CU, KM–512, Fl–120, Pc–27, Pr–326, HB–452.

⁴⁹ емоу : ~ post рече Pn–4, om NR, KM–508, K(M)–111, Fl–120, Pc–26, BN–496, Lu, Zg–16.

⁵⁰ om и Es^{Ni 6 50}, BN–496, OR, St, CL.

⁵¹ add post рече: ю Li–680, и҃съ Sn–401.

⁵² градѣхниниѧ : грѣдоушиѧ Es, градѣхниниѧ Li–680, CU, и҃дѣхниниѧ SK, Os, Rl–13, RA–816, Rm–108, OR, HB–452, и҃доушиѧ Es^{Ni 6–50}, послѣдѣхниниѧ K(M)–111, послѣдоушиѧ NR, om Pn–4.

⁵³ по немь : к немю и по немь Cr–236, по немю Mu, по лиѣ HB–452, въ сльдѣ себе SK, емоу K(M)–111, с нимъ Eg–108, om Pn–4, NR.

АМИНЪ⁵⁴ ГЛАГОЛЪЖ ВАМЪ⁵⁵ НИ⁵⁶ ВЪ ИЗРАИЛИ⁵⁷ ТОЛИКЪЛ⁵⁸ ВЪРЪЛ⁵⁹ ОБРЪТЪЛ⁶⁰ 11.
 ГЛАГОЛЪЖ⁶¹ ЖЕ⁶² ВАМЪ⁶³ ІАКО⁶⁴ ЛЪНЪНОЗИ⁶⁵ ОТЬ ВЪСТОКЪ⁶⁶ И⁶⁷ ЗАПАДЪ⁶⁸ ПРИДЪЖЪТЪ⁶⁹
 И⁷⁰ ВЪЗЛАДЪЖЪТЪ⁷¹ СЪ АВРААМОМЪ ИСАКОМЪ⁷² ИАКОВОМЪ⁷³ ВЪ ЦЪСАРЪСТВИИ⁷⁴

⁵⁴ аминъ : аминъ аминъ Ag, Pt, Fl-99, Ab-5, Nk-2, Qv-26, KM-508, Qv-59, XI-31, K(M)-111, CU, Pr-326, Lu, HB-452, CL, право Qv-23, Pl, Qv-43, Rm-108, Sn-401, Sn-64, Cr-236, KB-1, право право Li-680, BN-496.

⁵⁵ вамъ : тѣвѣ Pn-4, om Pl.

⁵⁶ ни : om Pl, Ab-5, Lu, HB-452; add ante ни: іако Ag, RA-816, Nk-2, Pn-4, Qv-26, Rm-108, Sv-17, AR-6, KM-512, Pc-26, и Sn-401, HB-452, ...Fl-120* (wytarto 3-4 litery).

⁵⁷ въ израили : въ зло Es^{Ni 6 50}, въ васъ Pc-27, om Ab-5, Lu.

⁵⁸ толикъл : толикъ Qv-26, Pl, Qv-43, Sv-17, толикъльж KM-512, CU (толкола), Pr-326, такъна Es, толико NR, Fl-99, om Ab-5, Lu.

⁵⁹ вѣръл : вѣрж Qv-26, Qv-43, Sv-17, Pl, вины St, om Ab-5, Lu.

⁶⁰ обрѣтъл : шврѣтохонъ Sn-64, шврѣтоу Qv-23, om Ab-5, Lu; add ante обрѣтъл : не Pt, Mu, Pl, NR, Nk-2^{supreg}, Pn-4, Qv-26, KM-508, Qv-59, XI-31, Cr-236, CU, Fl-120* (wytarto 2. litery), Pc-26, CL.

⁶¹ глаголъж : om Ab-5, Lu; add ante глаголъж: ии Pn-4, и Sn-401, аинъ Nk-2.

⁶² же : во Es, om Pl, Nk-2, Pn-4, Ab-5, KB-1, OR, Lu.

⁶³ вамъ : om Je, Ab-5, Lu.

⁶⁴ іако : om Qv-26, OR.

⁶⁵ лънънози : лънънозин NR, Pl, Es, Mu, KM-508, Nk-2, AR-6, XI-31, K(M)-111, KM-512, CU, Lu, Pc-26, Pr-326, CL, Fl-395, om Sv-17, OR.

⁶⁶ отъ вѣстокъ : отъ вѣстока SK, Rl-13, RA-816, Pl, Je, NR, Es^{Ni 6 50}, Pn-4, KM-508, Tr-10, AR-6, CU, Fl-120, Pc-27, Fl-395, om Es; add post отъ вѣстокъ : придоу KM-508, придоутъ Rm-108. O przekładzie greckiego wyrażenia ἀπὸ ἀνατολῶν słowiańskimi отъ вѣстокъ (pl.) lub отъ вѣстока (sing.) w cyrylickich i głagolickich kodeksach Ewangelii zob. Панкратова 1979: 193-196.

⁶⁷ и : om Es.

⁶⁸ западъ : запада SK, Ag, Rl-13, Pl, Es^{Ni 6-50}, Pn-4, KM-508, Tr-10, AR-6 (запа), CU, Fl-120, Pc-27, запъ Li-680, NR, Pr-326, St, Zg-16, HB-452, CL, западоутъ Fl-395; add ante западъ (запада): отъ As, Pt, KM-508, Pc-27. O przekładzie greckiego wyrażenia ἀπὸ <...> δυσμῶν słowiańskimi отъ западъ (pl.) i отъ запада (sing.) w cyrylickich i głagolickich kodeksach Ewangelii zob. Панкратова 1979: 193-196.

⁶⁹ придъжтъ : ~ post лънънози AR-6, прѣидъж CL, om KM-508, Rm-108.

⁷⁰ и : om Qv-43, Vc, OR, CL.

⁷¹ възладъжтъ : възглаголъжтъ Li-680, Qv-26 (възглагоутъ), Eg-108, Pc-27, възлеоутъ се Sv-17, задъжтъ HB-452, om CL; add post възладъжтъ : во црѣтви ивѣнъ Fl¹⁻⁹⁹.

⁷² исакомъ : om CL; add ante исакомъ: и As, SK, Os, Ag, Pg-11, Rl-13, RA-816, Kx, Qv-43, Qv-59, Cd-1, K(M)-111, Fl-120, Pc-27, Pc-26, Zg-16, и съ Mu, Pl, Qv-26.

⁷³ иаковомъ : om BN-496, CL, Fl-395; add ante иаковомъ: и SK, Pg-11, Kx, Qv-59, Vc, K(M)-111, CU, Fl-120, Zg-16, и съ Ag.

⁷⁴ въ цѣсарѣствии : въ цѣсарѣствѣ Rl-13, Pl, Rm-107, Qv-59, Cd-1, AR-6, Fl-120, om Fl-99.

НЕВЕСЬН'КІЕМЬ⁷⁵. W cyrylickim ewangeliarzu krótkim z Biblioteki Prawosławnego Patriarchatu w Jerozolimie wersety te brzmią zaś następująco: [10] слыша же ісѣсъ и днѣи се ѹмоу и рече гредіющинимъ по немь право право глѹю вамь [11] іако ѿ вѣстока и запада сѣвера и мора придіють и възлегоуть съ авраамомь исакомь иаковомь · и възлегоуть въ црѣствѣи неvē'кѣмь [f. 54,1–7]. Pełny werset 11.⁷⁶ w tym serbskim ewangeliarzu z Jerozolimy z dodanym przez skrybę uzupełnieniem powinien więc brzmieć następująco: глаголюж же вамъ іако мѣнози отъ вѣстока и запада, сѣвера и мора придѣтъ и вѣзлагѣтъ съ авраамомь, исакомь, иаковомь и вѣзлагѣтъ въ цѣсарѣствѣи неvēсн'кѣмь.

W świetle przeprowadzonego przez kopistę w Ewangelii Mateusza 8,11 uzupełnienia przemilczanych przez autora tej księgi dwóch stron świata, tzn. północy i południa, na uwagę zasługują inne dwa wersety z Ewangelii Łukasza 13,28–29, w których wymienione są również trzy osoby (Abraham, Izaak i Jakub), lecz już cztery kierunki świata (wschód, zachód, północ i południe). Wersety te kończą perykopę ewangeliczną na 12. niedzielę Nowego Roku Cerkiewnego (Łk 13,19–29). W cyrylickim⁷⁷ ewangeliarzu z Biblioteki Prawosławnego Patriarchatu w Jerozolimie brzmią one następująco: [28] тоу воудеть плачь и скръжьть зовомь · ієг^а оузреть аврама исака иакова · и все рѣркы въ црѣтвѣ вѣжи · вы же изьгоними воудете вьнь. [29] придють ѿ вѣстока и запада. сѣвера и юга · и възлегоуть въ црѣтвѣ вѣжи [f. 94r10–16]. W wersecie tym (Łk 13,29) kopista nie musiał ingerować w tekst ewangeliczny. Wymienione są bowiem w nim wszystkie cztery strony świata. Natomiast w Mt 8,11, gdzie mowa jest tylko o wschodzie i zachodzie, autor prawdopodobnie uznał tekst ewangeliczny za uszkodzony, zubażający⁷⁸ tym samym myśl teologiczną (m.in. o powszechnym dostępie do zbawienia (Nieścior 2014: 71–73)⁷⁹), i postanowił uzupełnić go o brakujące tam dwa kierunki świata. Dopisane przez niego północ i morze (a nie południe) były prawdopodobnie powszechnie używanymi w środowisku kopisty określeniami na brakujące w Mt 8,11 dwie strony świata.

Na podstawie takiego dodatku w Mt 8,11, który nie został poświadczony w żadnym z 71. rękopisów wykorzystanych w badaniach tekstologicznych ewan-

⁷⁵ НЕВЕСЬН'КІЕМЬ : НЕВЕСЬЦ'КІЕМЬ Ar, om Fl–99.

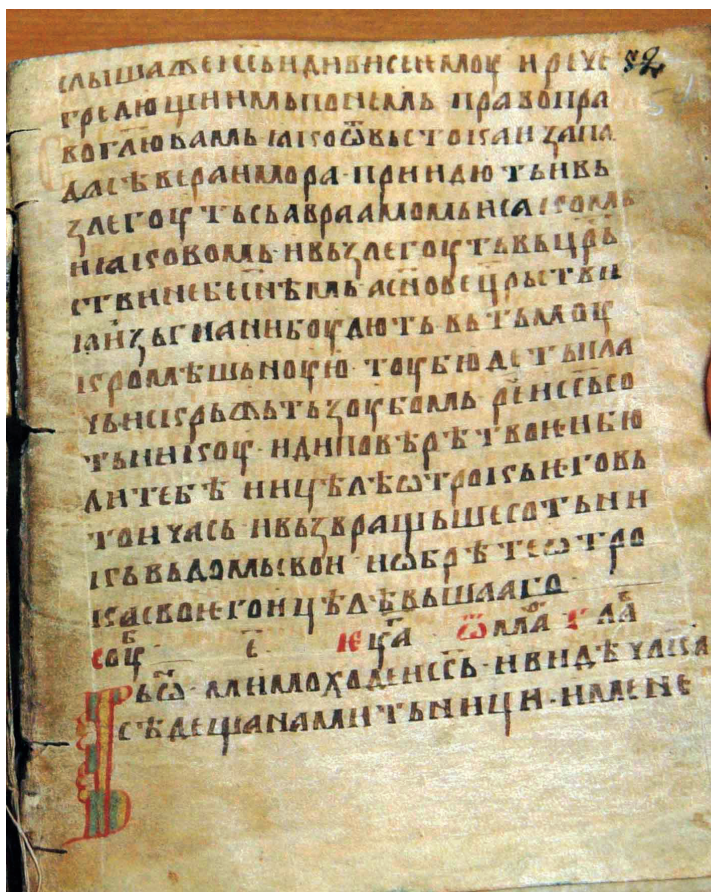
⁷⁶ Werset 11. został skrócony o słowa глаголюж же вамъ. Z wersetu 10. został również opuszczony koniec (podobnie jak w innym serbskim ewangeliarzu Ab–5).

⁷⁷ Łk 13,28–29: ἐκεῖ ἔσται ὁ κλαυθμὸς καὶ ὁ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων, ὅταν ὄψηθε Ἀβραὰμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ καὶ πάντας τοὺς προφῆτας ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ θεοῦ, ὑμᾶς δὲ ἐκβαλλομένους ἔξω. καὶ ἤξουσιν ἀπὸ ἀνατολῶν καὶ δυσμῶν καὶ ἀπὸ βορρᾶ καὶ νότου καὶ ἀνακλιθήσονται ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ θεοῦ.

⁷⁸ Niektórzy uważają, że to nie przekaz Ewangelisty Łukasza (13,29), lecz Mateusza (8,11) jest wierny słowom Jezusa (Bird 2006: 445).

⁷⁹ O patrystycznej interpretacji tego wyrażenia zob. Nieścior 2014: 38–77.

geliarzy krótkich (Ostapczuk 2013: 195–196), krytycznych wydaniach cerkiewnoślawiańskiego (*Евангелие от Матфея* 2005: 47) i greckiego (Soden 1913: 21) tekstu Ewangelii, można potwierdzić przypuszczenia K. Ivanowej, że rękopis ten rzeczywiście nie został napisany ani w Jerozolimie, ani w Ziemi Świętej, ponieważ wtedy należałoby się spodziewać następującego wariantu tekstologicznego: отъ вѣстока и мора (znajdującego się na zachód od Jerozolimy (запада > мора)), сѣвера и юга. Morze Śródziemne znajdujące się na południe od skryptorium, w którym powstał cyrylicki ewangeliarz z Biblioteki Prawosławnego Patriarchatu w Jerozolimie, wskazuje na Bałkany, w tym także i Serbię, jako miejsce powstania tego kodeksu (lub jego protografu, z którego został skopiowany), ofiarowanego później, najprawdopodobniej przez pielgrzymów, do Klasztoru Świętego Krzyża w Jerozolimie.

Zdjęcie nr 1

Ewangeliarz z Biblioteki Prawosławnego Patriarchatu w Jerozolimie (Slav 19, f. 54r).

Zdjęcie nr 2

Ewangeliarz z Biblioteki Prawosławnego Patriarchatu w Jerozolimie (Slav 19, f. 94r).

Literatura

- Altbauer M., 1979, *Slavonic manuscripts and their Study in Israel and Sinai*, „Полата књигописнага. A Journal Devoted to the Study of Early Slavic Books. Texts and Literatures”, vol. 2.
- Bird M.P., 2006, *Who comes from the East and the West? Luk 13,28–39/ Matt 8,11–12 and the Historical Jesus*, „New Testament Studies”, Vol. 52, Issue 4.
- Chronz T., 2010, *Jerusalem und die slawische liturgie Euchologie für Kranke Beobachtungen zum Cod. Hieros. Slav 12 (14 Jh.)*, „Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europe”, Bd. 15.
- Clark W., 1953, *Checklist of Manuscripts in the Libraries of the Greek and Armenian Patriarchates in Jerusalem, microfilmed for the Library of Congress, 1949–1950*, Washington.

- Cleminson R., 1988, *A Union Catalogue of Cyrillic Manuscripts in British and Irish Collections*, London.
- Garzaniti M. 2001, *Die altslawische Version der Evangelien: Forschungsgeschichte und zeitgenössische Forschung*, [= Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Neue Folge. Reihe A: Slavistische Forschungen, Bd. 33], Köln: Weimar: Wien.
- Gerus-Tarnavecka I.I., 1981, *East Slavic Cyrillica in Canadian Repositories, Cyrillic manuscripts and early printed books*, Winnipeg.
- Kurz J., 1955, *Evangeliarium Assemani, Codex Vaticanus 3. Slavicus Glag., Editio phototypica cum prolegomenis, Textu Litteris Cyrillicis Transcripto, Analyti, Annotationibus Palaeographicis, Variis Lectionibus, Glossario*, t. 2, Pragae.
- Majeska G.P., 1984, *Russian travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth centuries*, Washington D.C.
- Matejic P., Thomas H., 1992, *Catalog: Manuscripts on Microform of the Hilandar Research Library (The Ohio State University)*, Vol. 1, Ohio.
- Moroz R., 2002, *Selected Guide to Rare Book Collection at St. Andrew's College Library*, Winnipeg.
- Nieścior L., 2014, „Przybędą ze wschodu i zachodu [...]”. *Augustyńska interpretacja Mt 8,11 i Łk 13,28–29 na tle starożytnej egzegezy*, „Annales Missiologici Posnanienses”, t. 19.
- Ostapczuk J., 2010, *Cerkiewnoślawiański przekład liturgicznych perykop okresu Paschalnego i święta Pięćdziesiątnicy w rękopiśmiennych ewangeliarzach krótkich*, Warszawa.
- Ostapczuk J., 2011a, *Rękopiśmienne zabytki cerkiewnoślawiańskich Ewangeli, ChAT*, Warszawa (maszynopis).
- Ostapczuk J., 2011b, *Starodruki cyrylickich ewangeliarzy w świetle cerkiewnoślawiańskiej tradycji*, „Rocznik Teologiczny”, rocz. 53, zes. 1–2.
- Ostapczuk J., 2013, *Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne z Ewangeli Mateusza w cerkiewnoślawiańskich lekcjonarzach krótkich*, Warszawa.
- Pielgrzymka 2003, *Ihumena Daniela z ziemi ruskiej pielgrzymka do Ziemi Świętej (relacja z początku XII wieku)*, przeł. K. Pietkiewicz, Poznań.
- Poppe A., 1973, *Pielgrzymka ihumena Daniela z Rusi do Ziemi Świętej. Uwagi na marginesie reedycji*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 18.
- Skowronek M., 2009, *Przyczynek do historii biblioteki klasztoru Świętego Pawła na Górze Athos*, [w:] *Święta Góra Athos w kulturze Europy, Europa w kulturze Athosu*, red. M. Kuczyńska, Gniezno.
- Soden von H., 1913, *Die Schriften des Neuen Testaments, in ihrer ältesten erreichbaren textgestalt hergestellt auf grund ihrer Textgeschichte*, 2. Teil: Text mit kurzem Apparat (Handausgabe), Göttingen.
- Vajs J., Kurz J., 1929, *Evangeliarium Assemani, Codex Vaticanus 3. Slavicus Glag., Editio phototypica cum prolegomenis, Textu Litteris Cyrillicis Transcripto, Analyti, Annotationibus Palaeographicis, Variis Lectionibus, Glossario*, t. 1: *Prolegomena, Tabulae*, Pragae.
- Velkovska E., 1996, *Il rito della Teofania in uno Schematologion slavo del XIV secolo*, [In:] *taż, Nuovi paralleli greci dell' Eucologio slavo del Sinai* [= *Filologia Slava*, 1], Romae.

- Бегунов Ю.К., 1973, *Козма пресвитер в славянских литературах*, София.
- Востоковъ А.Х., 1836, *Описание рукописныхъ и печатныхъ книгъ словенскихъ, принадлежащихъ г-ну Норову*, „Журналъ Министерства народнаго просвещенія”, ч. 11, № 9.
- Живот Симеона и Саве*, 1865, *Живот светого Симеона и светого Саве написао Доментијан*, изд. Б. Даничић, Београд.
- Евангелие от Матфея*, 2005, *Евангелие от Матфея в славянской традиции*, изд. подготов. А.А. Алексеев, И.В. Азарова, Е.Л. Алексеева, М.Б. Бабицкая, Е.Л. Ванеева, А.А. Пичхадзе, В.А. Ромодановская, Т.В. Ткачева, [= *Novum Testamentum Palaeoslovenice*, 2], Санкт-Петербург.
- Иванова К., 1994, *За един ръкопис с палимпсест от библиотеката на йерусалимската патриаршия*, „Paleobulgarica = Старобългаристика”, т. 18, № 2.
- Иванова К., 2003, *По следите на разпръснатите ръкописи от Йерусалим и Палестина*, [в:] *Разночетенията на текста: Юбилеен сб. в чест на 60-годишнината на проф. д-р К. Топалов*, съст. Н. Чернокожев, А. Личева, Н. Александрова, И. Добрева, София.
- Иванова К., 2008а, *Из истории славянской письменности на Святой земле. О славянских рукописях, связанных со Святой землей, хранящихся в книгохранилищах вне Израиля*, [In:] *The Holy Land and the Manuscript Legacy of Slavs*, eds. W. Moskovich, S. Nikolova, M. Taube [= *Jews and Slavs*, 20], Jerusalem : Sofia.
- Иванова К., 2008b, *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*, София.
- Иванова К., 2010, *Об одном болгарском Требнике раннего XIV в. : предварительное сообщение*, [In:] *Βυζαντινο-σλαβικά σπαράγματα. Χαριστήριο τομος στον Ομότιμο Καθηγητή Ι. Ταρνανίδη, Θεσσαλονίκη*.
- Иванова К., 2014, *Заметки о рукописях сербского Архангельского монастыря в Иерусалиме*, referat na konferencji: IX Загребинские чтения, *Святые подвижники – Основатели монастырей и книжные собрания этих обителей*, Международная научная конференция к 700-летию преподобного Сергия Радонежского, Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург, 27–28.10.2014.
- Иванова-Мавродинова В., Джурова А., 1981, *Асеманиево евангелие. Факсимилно издание*, София.
- Красносельцевъ Н., 1888 [1889], *Славянскія рукописи Патріаршей бібліотеки въ Іерусалимъ*, „Православный Собесѣдникъ”, кн. 12 (декабрь), Казань.
- Кудрявцев И.М., 1956, *Рукописное собрание А.С. Норова*, „Записки Отдела рукописей Государственной библиотеки СССР им. В.И. Ленина”, вып. 18.
- Кързън Р., 2004, *Описание на манастирските книгохранилища в Атонската гора*, София.
- Леонид (Кавелин) архим., 2008, *Старый Иерусалим и его окрестности*, Москва.
- Марковић М., 2002–2003, *Прво путовање светог Саве у Палестину*, „Zograf”, Vol. 29.
- Марковић М., 2009а, *Saint Sava of Serbia and Athanasios II, The Patriarch of Jerusalem*, „Niš and Byzantium”, Vol. 7.
- Марковић М., 2009б, *Прво путовање светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, „Византинолошки институт. Српске академије наука и уметности”, Посебна издања, књ. 39.

- Недомачки В., 1980а, *Манастир Арханђела Михаила и Гаврила у Јерусалиму – задужбина краља Милутина*, „Зборник Матице српске за ликовне уметности”, књ. 16.
- Недомачки В., 1980б, *О српским рукописима у библиотеци Грчке православне Патријаршије у Јерусалиму*, „Археографски прилози”, 2.
- Недомачки В., 2004, *Задужбине Немањића у Светој Земљи*, [во:] *Никон Јерусалимац: Вријеме – личност – дјело: Зборник радова са међународног научног симпозиона на Скадарском језеру, 7–9. септембра 2000 г.*, приред. Јеромонах Јован (Ђулибрк), Цетиње.
- Норовъ А.С., 1844, *Путешествіе по святой земль въ 1835 году*, Санкт Петербургъ.
- Норовъ А.С., 1878, *Ерусалимъ и Синай. Записки втораго путешествія на Востокъ*, под ред. В.Н. Хитрово, Санкт Петербургъ.
- Панкратова Н.П., 1979, «Отъ вѣстокъ ... до западѣ», [в:] *Памятники русского языка. Исследования и публикации. 1979*, ред. В.С. Голышенко, А.И. Сумкина, Москва.
- Поповъ Д., 1836, *Описание Греческихъ рукописей, принадлежащихъ Г-ну Норову*, „Журналъ министерства народнаго просвещенія”, ч. 12, № 12.
- Розов В., 1914, *Болгарские рукописи Иерусалима и Синая*, „Минало”, г. 3, кн. 9.
- Розов В., 1925–1926, *Српски рукописи Јерусалима и Синаја*, „Јужнословесни филолог”, књ. 5.
- Сачкова Г.С., 2011, *Частные библиотеки в России: библиотека А.С. Норова*, „Известия Саратовского университета”, Новая серия. Серия: История. Международные отношения, т. 11, вып. 1.
- Сводный каталог XIV век*, 2002, *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV век*, вып. 1: *Апокалипсис – Летопись Лаврентьевская*, сост. О.А. Князевская, Н.А. Кобяк, А.Л. Лифшиц, Н.Б. Тихомиров, А.А. Турилов, Н.Б. Шеламанова, Москва.
- Сводный каталог XI–XIII вв.*, 1984, *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР XI–XIII вв.*, сост. Л.П. Жуковская, Н.Б. Тихомиров, Н.Б. Шеламанова, Москва.
- Сперанский М.Н., 1927, *Славянская письменность XI–XIV вв. на Синае и в Палестине*, „Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук СССР”, т. 32.
- Турилов А.А., 2012, *Болгарские книжники раннего XIV в. между Турновом, святой Горой и Святой Землей (по следам забытых и новейших атрибуций)*, [в:] *idem, Межславянские культурные связи эпохи средневековья и источниковедение истории и культуры славян: Этюды и характеристики*, Москва.
- Щапов Я.Н., 1999, *Русские и славянские рукописные книги в собраниях Иерусалима*, „Богословские труды”, т. 35: *К 150-летию Русской Духовной Мисии в Иерусалиме (1847–1997)*.
- Κοικυλίδης Κ.Μ., 1899, *Κατάλογα χειρογράφων Ἱεροσολυμιτικῆς Βιβλιοθήκης, ἐν Ἱεροσολύμοις*.

Summary

“From the East and the West, the North and the Sea” (Mt 8,11) – a textological variant of the Cyrillic Gospel lectionary from The Library of the Orthodox Patriarchate in Jerusalem (Slav 19)

This article is devoted to a textological variant that can be found only in the Cyrillic Gospel abbreviated lectionary from The Library of the Orthodox Patriarchate in Jerusalem (Slav 19). In this variant, the two cardinal directions, the East and the West, which are mentioned in Matthew 8,11, are complemented by two other additions, the North and the Sea (instead of the South). These additions, which are compared to Luke 13,29's variant where four cardinal directions are mentioned, made it possible to confirm K. Ivanova's presumption that the manuscript was not written either in the Holy Land or at St. Catherine's Monastery. The usage of the word “the Sea” instead of the word “the South” points to the Balkans, including the historical territories of Serbia, where the manuscript was created and later donated to one of the monasteries in the Holy Land.

Keywords: lectionary, aprakos, Jerusalem, Orthodox Patriarchate, Slav 19, Matthew 8,11, Luke 13,29, cardinal directions.